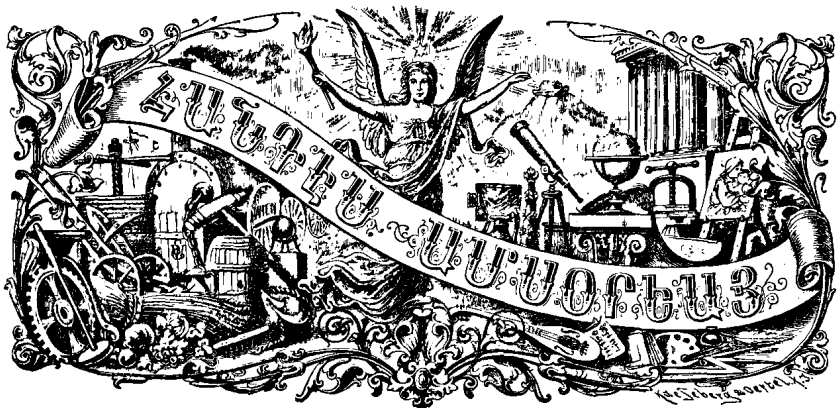

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԸՐՈՒՆԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԺԲ. ՅԱՐԻ 1898	Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 դր.: Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 դր. 50 կ.: Մեկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կոպ.:	ԹԻԻ 3, ՄԱՐՏ
---------------	---	-------------

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՀԱՅԳԵՄԱՍՍՍՈՐԵԱՅ

ՆԱԽԱՐԱՐ ԲԸ ՀԱՅ ՀԱՅԳԵՄԱՍՍՈՐԵԱՅ ՎՐԱՅ
(Ըրարանախոսութիւնն)

2/34

դարէն շատ յառաջ ըլլալուն մասին վերջ ի վերջոյ տարակոյս յառնէ, գոնէ ունինք ստուգելու ուրիշ յիշատակարաններ ամենահին ժամանակներէն, սկսեալ նաեւ Ե դարէն եւ շարունակուած մինչեւ մեր օրերն անգամ: Հազարներով ունինք Արձանագրութիւնք Հայոց մեծածաւալ եւ աւե-

րակաշատ աշխարհին ամէն անկիւնն եւ ամէն ժամանակէ: Ինչ կայ մեր երկրին մէջ աւելի յաճախ քան աւերակներ քաղաքներու, գիւղերու, բերդերու, եկեղեցիներու, վանքերու, նաեւ խաչքարեր ու դամբաններ. ամէնը ծածկուած Արձանագրութիւններով, առհասարակ որոշ թուականաւ իւրաքանչիւր առարկայի կանգնման: Ասոնց կանոնաւոր հաւաքումն ու հրատարակութիւնն՝ հետեւելով այն գիտական ոճոյն, որով եւրոպական շէմարանք հրատարակած են եւ կը հրատարակեն Յունական, Սեմական եւն Արձանագրութիւնք, ոչ միայն բազմալի է հետաքրքրական բանասիրութեան տեսակետով, այլ նաեւ անհրաժեշտ է ազգային Պատմութեան լուսաւորութեան: Այսպիսի կանոնաւոր հաւաքումն ու հրատարակութիւնն՝ որ հաւաքական մեծ ոյժ եւ լաւագոյն հանգամանքներ կը պահանջէ, տակաւին երկար ժամանակ անիրագործելի պիտի մնայ Հայոց համար: Առ այժմ՝ գոնէ գոհ ենք որ առանձնականաց ուսումնասիր փոյթը շատ բան յերեւան հանած է: Համեմատաբար շատ բազմաթիւ են մեր մէջ տեղագրական երկիրն ու յօգուածներ, քիչ շատ ամէն գաւառի մասին: Այսպիսի տեղագրութիւնք ի լոյս հանած են շատ մեծ թուով Արձանագրութիւնք ալ. յիշենք միայն ի միջի այլոց՝ Ս. Զալալեանի, Էմհ-

1 «Համապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, աշխատասիրութեամբ Սարգիս Վարդապետի Զալալեանի, միաբանի Վանոց Սեմահայի ի 1841 թիւ, Մասն Ա. Տեղիս 1842, 80 էջք 234. Մասն Բ, տեղ 1858, էջք 517:

խաթմանանց¹, Է. Ներսէս Սարգսեան², Մ. Սըմ. բատեանց³, Մ. Բարխուդարեանց⁴, Հայագէտքն Պրոսէ⁵ և Մառ. Ե. բազմաթիւ ուրիշներ, յաճախ նաեւ այնպիսի գրութեանց մէջ, ուր Արձա-

1 «Ստորագրութիւն զաթմանիկէ իջիմարիկի եւ հինգ ցաւանց Սարաւսայ, աշխատախորութեամբ Եզգհանու եպ. Զահարեանց, շտաբարքարիստի եւն: Լար. Ա. Ինք. 1842, 8⁰ էջք 293: Զար. Բ. անդ 1842, էջք 410:

2 «Յեղադրութիւնք ի փոքր եւ ի մեծ Հայո շ. Ներսիսի Սարգսեան», Վեհա. 1864, մեծ 8⁰ էջք 289, յատուակեցեմով, տախտակներով եւն: Է. Ներսէս իւր ուղեւորութիւնը կատարած է 1843—53 տարիները՝ ուստի իբր տառն տարի յիշեմով Հայոց աշխարհի առնէ կոչման: Է. Ղ. Աթիշե իւր «Հիշատիկ երկրորդութեան սկիզբն կոնգրանս ե յիշատակ մ'այս ուղեւորին» անոր պատկերմով, եւ սա վերադարձութեամբ՝ «Յիշատակ քրտանն տաւազարդի տրանանց Անւոյ եւ Հիւրիայ, Է. Ներսիսի Ա. Սարգսեան Տրուպիւնցոյ, 1880», իւր գիրքն ամենէն աւելի կրաց հմտութեամբ եւ ճշգրութեամբ գրուած ուղեգրութիւններն է:

3 «Յեղադիր Գեղարքունի ծովագրոյ գաւառի որ այժմ Նոր-Բայազետ գաւառ, քրեց Մեքորդը տրեցի. Սերտանաց Նախիկէ. անցի», Վարդապետ 1895, 8⁰ էջք 843: Հանդէս իւր գրածն նախաՀայաստան Բնեւագրութեամբ: — «Նախորդի Համախոյ թեմի», Տիգրիս, 1897:

4 Մակար Ե. Ղ. Բարխուդարեանց, «Վարանից երկիր եւ Դրացիք», Տիգր. 1893, 8⁰ էջք 304: Նորին՝ «Վարանի», Բաղու 1895, 8⁰ էջք 461: — Զմեռ. ի միկ պլաց նաեւ Եղ. Տեր-Սարգսեան, Յեղադրութիւն Անւոյ, Թեոքոսիա 1887: Ս. Հայկունի, Յեղադրութիւն Բարսեանցոյ եւ Զորաբն գաւառի», Ինք. 1894: Սերտանաց Վ. Սերտանեանց, «Հնու թիւը Հայերեանց ի գաւառն Երեւան», Ինք. 1872: Է. Զմիւրեան, «Հնու թիւը Անւոյ Տիգր. 1895: Միթթարեան Արեւ. «Հնապարհագրութիւն Անւոյ», Գ. Պաշ. 1885, Յեղադրութիւնը Հնաժամի, Մարմանու եւ այլ աղբյուր Հիւրիայ եւն (ամենէն ի թերթին «Ստորագ», Ինք. 1869—76 եւն. նոյն թերթին մէջ յաճախ են այս կորդի գրութիւնը) եւ Դմաճեմ, «Մատենադար», 381—2 եւն, ի մասնաւոր Գ. Ստանանեանցի գրութիւնն են: Յեղադրութիւնը ինչպէս եւ հոս յիշուածները՝ չափաւոր շատ են, բայց ոչ ամենը հասարած ունի նաեւ Արմաւազութիւնն: Ումար լով ուղեգրութիւն են, ուրիշները մասնական նպատակներով, եւն:

5 Ի մասնաւորի Brosset, Ruines d'Ani I livraison, Պարիս. 1868, ութ տախտակներով Արմաւազութեանց ճիւղ. ԼԲ—ԽԵ: Պրոսէ յաճախ իրածն է Հայոց արմաւազութեանց վրայ, բայց ոչ միշտ՝ ինչպէս հոս՝ գտնէ իւր շատ նմանագին տախտակներով մ. Այստեղ յիշուածները Պրոսէ առածն է գերմանացի Բեստեր (J. Kästner) ուղեւորին նմանահանութիւնները, որ բաց ի ՆախաՀայոց բնեւագրութեան օրինակն էր նաեւ իբր 30 կտոր Հայաստան արմաւազութիւն. (հրա. առեւերն «Վարանի» թերթին մէջ՝ Տիգր. 1853, Թ. 18—21): Բեստերի ընդօրինակութեանց մասին հմտ. Պրոսէ առ յօդուածը Brosset sur diverses inscriptions recueillies par J. Kästner, ի «Mélanges Asiatiques», V. 113—118: Ասանցի առածն գրածն է Է. Ղ. Աթիշե՝ ըստ աղբյուրի՝ այնչապէս արմաւազութեանց նմանահանութիւնն:

6 Ն. Մառ. «Նոր Նիւթ Հայկական Վերադարձութեան մասին, Անի, Արաք, Միւրն, Բազարեան, Երուսաղէմի, Էրն Թաւրիս (Hovhse Materiali po Armeenskoe g nigravani), Պարիս. 1893, նախ լոյս տեսնո իրական Նախախաղան ընկերութեան Յեղադրարք մէջ. (Հար. Ը. 89—103.) թիւով 24 արմաւազութիւնք՝ 6 անակարգով, հմտ. էջ 71—2, 73—5:

նագրութեանց հանդիպիլ անսպասելի կ'երեւար¹, եթէ ուղեկնք յիշել բոլոր մանր ու միջակ այս կարգի գրուածքները, երկար քուցակ մը յօրինել պիտի տախտակներ: Թէ որչափ առեւտարած հնաւորութեան է այս մասին, կրնայ տեսնուիլ Է. Ղ. Աթիշեի յաճախ յիշուած չորս համագրութիւններէն Հիւրիայ, Նիւրիկիւ կամ Սիւսուանայ, Այրարատայ եւ Սիսականի: Ասանց իւրաքանչիւրը քանի մը հարիւր մեծ ու փոքր Արմաւազութիւն կը պարունակէ, զորոնք Հեղինակն՝ որ ինքնին ճանապարհորդած չէ, հաւաքած է ուր որ նշանակուած գտած: Միայն Հիւրիայ գաւառի մասն իբր 300 Արմաւազութիւն կը բովանդակէ: Այս կողմանէ ուրեմն գոհ կրընանք ըլլալ նաեւ մեր արդի ունեցածոն, թէեւ այս ամենը հաղիկ մէկ փոքր մասն ըլլալ մեր Հայրենեաց առն իորդ գտնուած Արմաւազիւրներու, թողլով նաեւ զանոնք՝ որ հոյոյ ներքեւ կը սպասեն օր մի՛ լոյս գալու:

Սակայն տակաւին շատ բան կայ ընելիք: Նախ այս արմաւազութիւնք բաւական մաս մը՝ չընելու համար մեծագոյն մասը՝ վերտախն տաուգելու կարոտ է, եւ ընթերցմունքը վերջնականապէս ճշգրտելու: Որչափ բան կայ հաղորդուած թերի, տարակուսական մասերով, երբեմն նաեւ անճիշդ եւ այնպիսի տարբերութեամբ, որ ուրիշ հնաւորք մը կը զարմացնէ թէ ինչպէս կրնային այն ընթերցմունքն յառաջ եկած ըլլալ²: Ըստ իրաւամբ կը գրէ Է. Ղ. Աթիշե՝ «Հիւրիայ, սեղագրութեան սկիզբը՝ ծանոթութեան մէջ. «Որչափ ինչ գտանն արմաւազութիւնն» զամենայն կամիմ՝ մուծանել ի Յեղագրութիւնն, որչա կը պատուականագոյն մասն համարիմ. զի եւ առաւել անեղծք եւ անայլապէս ճիւղն սորա քան զինուածս: Ընչի՛ եր Զիգրեւի եւ զոսնի լուսադարձութեամբ, որպիսիք չեն եւ իսկանալեան ընծայեալք ի գրիս, (զոր օրինակ թիւք 15, 16, 41 են պատկերաց) այլ նմանահանեալք են ի Բեստերիայ: Ետաւոր քան զաւ Լոգդէն տը Լավալ փուսնի ընդ պլաց հին

1 Օրինակի համար Ղ. Ղ. Փիղալեման, «Նոտարք Հայոց, Հար. Ա. Գ. Պաշ. 1888, 8⁰ էջք 232, բուն հնաւորածի յիշատակարանաց նեւագրաց, հոս հոն նաեւ արմաւազաց մ. առաջագրութիւն, — Յրաւան Վ. Պաշ. 1881, «Սուր Երկիր, նկարագրութիւն Ս. Երուսաղէմի եւ սրբազան տեղեանց», Հար. Ա. Գ. Պաշ. 1894, 8⁰ էջք 364, նաեւ հասարակ հայ արմաւազութիւնեանց նոյն աղբյուր: Չնայ յիշել նման ուրիշ գործեր:

2 Օրինակի համար քանի մ'արմաւազութիւնաց այս տարբեր տարբեր ընթերցումներն յառաջ կը բերէ Մեքորդի եպ. Սերտանաց, «Գեղարքունիք» եւն, էջ 563—6, 672—6, եւն եւն:

քաղաքացի եւ զԱնշուշ եւ զայլոց ինչ տեղեաց երկրիս մերոյ հանեալ էր զձեւ արձանաց, իւրահարմար թղթազանգ նիւթով. այլ ոչ գիտեմ զի եղև եւ հար մնաց, հանդերձ տեղագրութեանս իւրով ի Մեծ եւ ի Փոքր Հայաստան... Ի մասնհանաւս յայսպիսի 300 արձանագրութիւնք են հաւաքեալ. այլ զինչ այդ առ մայրաքաղաքն Ննի եւ առ ողջոյն Շիրակ, եւն եւն: Աւելի ինքնով եւ ստուգագոյն կրնային աւանդուիլ Շիրակայ արձանագրութիւնք, որոնք շատ անձերէ հաւաքուած են եւ իւրաքանչիւր կրնային համեմատուիլ մանաւանդ Հ. Կերսիսի Սարգսեան ստուգագոյն հաւաքմամբ, ուստի ասոնք աւելի վստահելի ընթերցմամբ են քան ուրիշ տեղեաց շատերը: Օրինակի համար Յ. Բիւրքե-ճեանի¹ Ննուց ասերակաց ծաւաղարկական լուսանկարներուն Թ. 25 պատկերը կը ներկայացընէ «Մայր եկեղեցւոյ հարաւային արտաքին պատին վերայ շուրջանակի քանդակուած ձախա-կողման պերճին երկու լուսամուտները», ուր նաեւ պարզ աչք կամ տկար խոշորացուցով ալ պայծառ կը կարգադուի Զուհարի կարբուշ արձանագրութիւնն ՈՂԻ (= 1235) թուականաւ: Լուսանկարը համեմատուելով Նիւշանի «Շիրակայ» (էջ 72) մէջ գտնուած ընթերցման հետ՝ կը գտնելք կէտ առ կէտ նոյն:

Շատ աւելի քիչ գոհ կրնայ ըլլալ հնագրութեամբ զբաղողը: Չափազանց քիչ են դժբախտաբար այն արձանագրութիւնք, որոնք լուսկամ գէշ գէթ օրինակուած են բնագրին տա-նորու նմանութեամբ, աւելի քիչ՝ լուսանկարով: Եղածներն այլ ամենամեծ մասամբ ուշ ժա-մանակներէն են, որոնք այնչափ կարեւորութիւն ալ չունին մեր ինդոլոյն մէջ: Զանի որ արդէն ձեռագիրներ ալ կան այն ժամանակներէն, Զաւարի եւ որ ինչպէս իշեցնիք՝ ճշգրտութեամբ լուսանկարով հրատարակուած չէ մեր ծանօթ հնագոյն եկեղեցւոյն՝ Տեկորոյ՝ արձանագրութիւնն, կանգնուած է դարուն վերջերը Յովհ. Մանգա-կունուշ օրով², իսկ՝ ուրիշ օրինակ մը բերելու համար՝ եւ ոչ գտնե տկար նմանաշունութեամբ լըս աեսան է իւշքիւնսէի Ս. Եովհաննու վանաց արձանագրութիւնը Հայոց 29 եւ Հերակի իւ տարիէն (634—5ին), որուն տառերուն հա-մար կ'ըսէ գտիւք Բարձրօղմէի՝ թէ «կանոնաւոր»

ըլլան (երկաթագիր) եւ շատ մեծ, ամբողջ մի Խոյն մէջ գրուած 83 ոտք երկայնութեամբ³: Ինչ գիր է Սեբաստիոյ արեւելահայոց իւր երեք մղոն հեռավորութեամբ գտնուած Սիւրկերի քարաժայռ — ճգնարանին արձանագրութիւնն Հայոց խլ (= 598) թուականին, թէ՛ միայն ապահով է այս հին թուականը. նոյնպէս Բա-բերգու դամբարանաց մին նոյն իսկ ժոհ (= 563) թուականաւ⁴: Դամբարանք եւ խաչքարեր այս հնագոյն ժամանակներէն, յատկապէս Զ եւ ի դարերէն, բազմաթիւ են, եւ նշանակուած կը գտնենք շատ մ'ուղեւորներէն: Միայն Մ. Բար-խուդարեան իւր «Սղոյանից երկի», սեղագրու-թեան մէջ այնչափ շատ հին հանգստարաններ կը յիշէ, որ ակամայ իսկ կասկած կը զարթոն-կամ այն տեղեւորութեանց ճշգրտութեան՝ այն թուականներու վաւերականութեան վրայ: Յի-շնիք այսպէս Հողի գաւառի Սիւրկենգիճա գիւղին մօտ մեծ տապանաքարն մեր օրերը հողի տակէն յերեւան եկած (տես անդ, էջ 217) առ գրու-թեամբ՝ «Թումա ԺԲ թվով» (= 563): Ճիշտաց Ղուբա քաղաքի մօտ խաչ-Մաս գիւղէ հին մեծ հանգստարանն՝ որուն «սարաժուկիւնն է մօտ մի վերստ» եւ որուն տապանաքարերը հետազո-տած կ'ըսէ ուղեւորն երկու օր 16 րատ հարեւո-րով, դամբարաններ ունի 573 տարիէն սկսեալ մինչեւ ցայսօր, ի միջի այլոց՝ «Այս է հանգիստ Սղոյանի քահանային թվ. ԽԲ» (= 573): «Այս է հանգիստ Կարեստանի» թվ. ՍԴ» (= 755): Եւն: Հին հանգստա-րաններ 580 թուականէն սկսեալ դամբարանե-րով կը նշանակէ ուղեւորներն նաեւ մերձակայ Պարախուժ, Վլէշմիւր եւ Բոստանի գիւղերուն մօտ (տես անդ, 133—5), եւ ուրիշ տեղեր:

¹ Ե. Brosset, Notice sur la plus ancienne inscription arm. connue, ք գիր Mélanges Asiatiques, III 1—11. (տե՛ս «Երաւոս» 520—31, ուր նոյն տեղւոյ երեք «քաղաքական» արձանագրքն ալ առնուած են Brossetի հաստատել, (տես p. 47 եւ 84-ի...)

² Հ. Կերս. Սարգսեան, «Տեղագրութիւնք, եւն, էջ 65: Արձանագրքն են՝ «Կ...նայ եւ հայր Սիւրկենգի ցանգանկաց եւ յարկներցի Ս...ր զեկեղեցիս ի Թ...» — կանին Հայոց []: Ինչ յիշատակ ինչ []: Ինչպէս կը տեսնուի «Խլ», (= 598) թուականին ակնթիւք երեք կէտ կայ, որ կրնայ թերեւս թուականի մը ձեռագրին ըլլալ, օրով արձանագրքն Զ դարէն շատ ուշ եղած կ'ըլլայ: — Սնդ, էջ 70 կը յիշուի Բաբերգի գերեզմանոցն, որուն դամբարն ՊՁԶ (= 1437) թուականին կը սկսին, «սակոյն երկուց յայնցանե որ տակեր կան իրերաց եւ ի բնակչաց իսկ ոչ անեմամբք, թուա-կանքն են լու ժոհ (= 563), որք թէ չեցին խորդախեալ յուսմէք զերեւով դառալին տառն, հարկ է տանէ իւր 1200 անդ յուսով բնակեալ տառն Հայոց: Եւ կոսեմք խոր-դախեութեանդ անտի է զի քով հետ թեան զբնանցն այնու-ցիկ չվկայէ թուականիդ հնութեանը»

³ Յ. Բիւրքեճեան, «Սեբեր Հայաստանի. Սնի, մայրաքաղաք Բագրատունեաց, Հար. Ս. 41 նկարը հանգեմը համաձայն տեղեւորութեանք: (Երեւան 1881):

⁴ Եւ Յ. Կերս. Սարգսեան, «Տեղագրութիւնք, եւն, էջ 205—6: Հ. Կ. Նիւշան, «Շիրակ» էջ 132, եւ վերջ:

Ինչպէս ըսիրք՝ ամէն կասկածէ զերծ չեն ասոնք, գոնէ վերստուգութեան կարօտ. մանաւանդ երբ այս Հին Ժամանակներէն այնպէս յաճախ կը նշանակուին մահմետական անունները եւ տիտուհաներ, ինչպէս Վոկիսոն գաւառի Նորդաշէն գեղջ զանգատարանէն (տես անդ, էջ 200) սա խաւամբանն՝ «Աստուած ողորմի Սաւլան խոյն թվ. Ղէ.» (= 648:) Ուրիշ օրինակ մը բերելու համար՝ ընդունիր որ Հին Չղղայ քաղաքի Հանգատարանն Հայերէն տապանաբարեւոր բազմուի թիւն մ'ունենայ 571 թուականէն սկսեալ մինչեւ անցեալ դարուն վերելքը, այնպէս որ տապանաբարեւոր ալ թէ Պարտաւի Աղուանից մայրաքաղաք ըլլալէն ետքն ալ Չղղայ մարդաշատ մնացած ըլլայ, քայլ կարելի՛ է արգեօք ընդունիլ թէ Հոն դամբաններ կան Տարեւեալ անուններով ու թուանուններով. «Պաշտէ թվ. Հայոց Խ.» (= 571.) «Սաւլան թվ. Հայոց Լ.» (= 581.) «Վարդան թվ. Հայոց Խ.» (= 591.) «Հասն թվ. Հայոց Հ.» (= 621.) «Վախթանգ թվ. Հայոց Ճ.» (= 651) եւն եւն՝: Աչքի կը գարնէ նսեւ այն պարտաւորութիւն որ նոյն Հեղինակին եր. կրորդ տնդագրութիւնը կամ՝ «Արցախ», այսպիսի Հին դամբարաններ չի նշանակեր. եւ եթէ չենք սխալիր, հնագոյնն է Եղնատար վանաց հանգատարանին (տես անդ, էջ 266) սա խաւարձանը՝ «Խաչս յիշատակ հաւրն իմը խունին եւ մարն իմի Գուրին թվ. ՃՂԱ.» (= 742:) Ասով չենք ուզեր ըսել թէ հեղինակին յիշած ամէն տապանագիրք բոլորովին կասկածելի ըլլան. այլ միայն դոնէ յամենայն դէպս վերստուգութեան կարօտ, եւ յատկապէս քննելի անոնք՝ որ մահմետական անուններով են այնչափ Հին Ժամանակներէն, նաեւ Արարաքացոյ իշխանութեան ու կրօնից տիրապետութեան սկսելէն յստաց:

Այս հնութեամբ տապանաբարբեր քիչ
չկան ամէն կողմ ալ, թէեւ քիչ անգամ ասոնց
մտադրութիւն եղած է: Գեղարքունեաց տեղա-
գրութեան մէջ Մ. եպ. Սմբատեան յիշատակած
է քանի՞մ' այսպիսի դամբաններ է դարուն սկիզբ-

« Զեռս Սղառահից երկիրն Էռն, Էջ 109-110: Ընտանիք չաբբա ասի ետքը ի շարտադրեալս պայտանք: Ըբառասի երեք թ. չկարդ ձԾԻ:» (701) — «ԶԵՐ ՄԻՅԵՐԻՅԻ Թ. Շ. ՄԻ:» (751) — «Կարդ թ. Շ. ՄԻԻ:» (801) — «ԳՅԵՐԵՐ ԺԱՅԵՐԵՐԻՅԻ Թ. Շ. ԹԻ:» (851) — «ԲՈՒՆԵՐԸ ԽԵՐԿԱՆ Թ. ՎԻ:» (951) — «ԳՆԱՇԻՆ Է Թ. ՇԻ:» (1051) — «ԶԻՐԹԱՆ Է Թ. ՈՒՆ:» (1152) — «ՍՂԱՆ Է ՍՊԱԿԱՆ ՆՆԵՐԵՐԻՅԻ Թ. ԶԺԻ:» (1261) — «ՍՂԱՆ Է ՍՊԱԿԱՆ ՆՆԵՐԵՐԻՅԻ Թ. ԶԺԻ:» (1321) — «ԶԻՐԿԱՆԻՅԻ Է ՍՂԱՆՈՒՆ ԸՆԴՈՒՆԵՐԻՅԻ Թ. ԳԺԻԲԻ:» (1368) Էն պայտեք յառաժ պիճնեա ետք զարտն ԺՐԵՐԵՐԻ ԸՆՈՒՆ ԵՐԻՆԵՐԻՅԻ ԶԵՂԵՐԻՅԻՆ ԵՐԿԱՆԻՅԻՆ ԵՐԿԱՆԻՅԻՆ ԶԵՂԵՐԻՅԻՆ ԺՈՒՅԻ ԷՆ ՅՈՒՅԻ:

ներէն, որոնց մին զարմանալի կերպով վերա-
սիշեալներուն նման անուն մ'ունի՝ «Էփ», եւ այն
607 թուականէն¹։ Թողլով ուրիշները կ'ուզենք
սիշատակել այն քանի մ'արձանագրութիւնքն,
որ շատ հեռու տեղ մը գտնուած են՝ Պաղեստին
եւ յատկապէս Երուսաղէմ։ Դարերով հոգոյ
ներքեւ ծածկուած զանխուշ եւ բաւական անա-
շարտ մնալէն ետքը, մեր օրերը պեղմանը յի-
րեւան ելած են, եւ ընդհանրապէս ոչ թէ պարզ
քանդակութեամբ, այլ շքեղ միասինով կամ ինչա-
նկարով (mosaïque), օրինուած, թէեւ կան պարզ
արձանագրութիւնք ալ։ այսպէս իսաւքար մը Իււ
(= 573) թուականին²։ Միւսները կամ միւս-
սինով եղածները շատ աւելի հին են, այստեղ
պէս Ե գարուն, գտն ու գարուն սիկզմներէն,
ամեն դէպքի մէջ Հայոց թուականին հաստա-
տուելէն յաւառ։ Երուսաղէմայ Ս. Համբարձման
են Զէյթուն գիւղի արեւելակողմի երեք Բուսք
նորաշէն վանքան են եկեղեցւոյ հիմը գտնվ
կու-
զէին, գտնուեցաւ 1871 թ. մը 9 Խորդ գե-
րեզմաններով, որոնց կափարիշները միասինով
զարդարուած էին, երեք հայերէն անուաներով
ալ, մին՝ «Զ-նէ», երկրորդը՝ «Հա-շան», երրորդը՝
«Գերեզման»։ Այլորի դրան առջեւ գտնուած ուրիշ
գերեզման մը նկարէն միասինով սա արձանա-
գրութիւնն ունի. «Բարսիթաա ունելով աւ Աւ-
ոսա-թ», | շաւրք Ե-ոյն Ե զեւնել | † հաւոն Ե
վ-ղան արւել խան | խաղա-նիւն Ժեւոյ զիշ-դո-ւ-
ման Ելոյ։», Դամասկոսններուն վերի կողմը սրահ
մի գտնուեցաւ շքեղ միասինով զարդարանալա-

1 Տես է միջև պաշտ «Գեղարքունիք», էջ 531-2. Կաթայի ժամանակ չեղավոր խաղաթերթերի՝ «Կես Մարտի», եւ Կաթայի հինգերեք խաղա յղաաաաա մար եւ ծնողական մարդ, ով կարթիկը Աստուան ողորթի աաա թվ. ԿԲ. (— 613-) Մարթիէթէ կաղաղաղ, — Ուրթէ խաղաթար մէ՝ «Կես Յարթի»... կաղաղեթի խաղա Կիրթուեթիա թվ. ԿԲ. (— 620-) Տղարթի Տարթի իմայ Թաւաեթի Ութաթի թվ. — Երթարթ մէ՝ «Դմւլ» թվ. (— 607) Երթարթ Կիրթուեթի Կիրթուեթի Տղ. Աւաթիկի, Ութարթը կը յաւաաթի պարթարի Տղաւթաթի խաղաթար եւ Գաթարթաթարթ ար թաւաաթի թաւաթւ յաւա յոթի ժամերի չեղաաաա թվ. էթ, իսկ երեղեղեղեղ խաղաաաաթի արթաւ ժամի պէ խաղաաաա թվ. (— 650) եւ թվ. աաաղը՝ «աաաթը Կիրթուեթի թաւ թվ. էթի աաաթը եւ եւ ջոյլ եթի աաալ մէ եւ Երթարթ Կիրթուեթի — շմաթ. Երթարթաաաթարի մէջ խաղաթարի մէ պաաաաաաաաթի արթ քաղաղաաաթի» «աթի» հաաաթարի Կիրթուեթի Տղաւթաթի արթաաաթի, «Կ թվ. Թաղալ» (— 842) եւ Երթարթ աաաալ արթու թաւի. Էթ[խաթի] լինեթի զեթիկաթի չեղաաաաթի աաաա Տղաեթի իրթեթի եւ աարթեթի՝ Թաւաթի թղաաա թղա խաաաաաաաթի աարթի Գ. Ժամ՝ Կաաաաթը թաւաթի յղաաաաաաա, Տղա աաթ, էջ 448; եւ Թարթի էջ 58; Թաղաղեթ յղաթ յղաթիկաթի

2 Տրգատ. Վ. Պաշտան, «Սուրբ երկիր», հ.հ.: Ը, 113, խաչքար մը՝ (Թվ. ԻԸ (= 572) հա Ը.աբելս կանգնեցի զիսկս ճնշողին խո Զաքարիա յիշեցէք ի Քրիստոս ամեն », — Միւրս միւսանունն արձանապիկին՝ զօր յաթորով կը յիշենք. Երեւան, հի 300-308:

տակով եւ մնացորդով հայերէն արձանագրութեան՝ «Այս դէր է երանելոյ Հոռւանի մասն Արարատայ Հոռւ ժու», եւ արաշին մօտ ուրիշ տեղ նշոյալսի յատակով եւ արձանագրութեան մնացորդով՝ «Աստի առաջին եւ իրաւունքն թեւայ, Աբառու եւ Մուրախն» վերջապէս 1892ին գրեալ նուեցաւ Հուշանկայ արաշին մօտ ուրիշ արաշ մը նշոյալէս միւսմիտով զարգարուն եւ արձանագրութեամբս՝ «Այս յիշարայի | բն Յ Յ Բայիքայ | ք երբ- է յեւն էն | քերէլայ» Աստից հրատարակելը ճորդատ վ. Պալեան, վերջնայ տառերուն նմանահանութիւն մ'ալ դրած է՝ գրելով թէ «Սոյն նոր գտնուած արձանագրութեան օրինակն ճիշդ նշոյալութեամբ գրինք, ցուցնելու համար թէ հին գտնուած վերագրեալ արձանագրութեան բերբոսն յեւն ու նմանութեան առին խառնելու միջին որ- յանգրտութեան բերբոսն յեւն», Գոնէ այս ամէնքը ժամանակակից կամ ոչ շատ հեռու իրարմէ ար- ձանագրուած կ'երեւան:

Իսկ ասոնց տառաձեւերը՝ Հրատարակչին դրած նմանահանութիւնը գոհացուցիչ չէ, յա- մենայն գէպս, եւ բաղձալի էր որ այս եւ միւս հնագոյն յիշատակարանները լուսանկարով ձգուութեամբ ծանօթացուէին: Վստահելով առ այսժմ՝ նոյն նմանահանութեան գոնէ յեականս, կը տեսնեք որ ոչ իրովին վիսագիր ոչ ալ զուտ «միջին» են ձեւերը: Գրեւոր քիչ շատ գիլագրի բոլորաձեւութիւնը կը ցուցնեն, բայց նաեւ միջ- նոյն ձեւերը, չորեքլուսի կերպարանք, ուղղաձեւ անդամներ, գրերէն ոմանք (այսպէս լ՝ են) աւելի միջին են, եւ ընդհանրապէս ամբողջը միջնոյն տպաւորութիւնը կ'ընէ: Ստոյգ է միակ կէտ որ, եթէ այսպէս են ստուգիլ յիշեալ ար- ձանագրութեանց տառերը, շատ անվարժ ձեւք է մ'եւած են, Գոնէ չեն կրնար համեմա- տուիլ յետագայ ժամանակաց Արձանագրու- թեանց զարգացեալ արուեստին հետ: Հա- մեմատելու է՝ օրինակի համար՝ միայն Անույ կա- թուղիկէն այն արձանագրութիւնն, զոր լուսա- նկարած յիշեցինք քերթեմանի հաւաքման մէջ. (Պատկ. 25): Բայց ստուգիլ կ'արժէ հոս համե- մատել երկրորդ հնագոյն արձանագրութիւնն, որ նմանագրութեամբ ծանօթ է (վստի զի այս- պիսիները միայն կրնանք ի նկատ առնուլ), այս- ինքն Ներսէսի Վամարականի արձանագրու- թիւնն ի Հին Թալին Ի դարէն՝, նոյն տեղոյ

Տիրամօր եկեղեցւոյն արեւմտեան պատահանին երկու կողմը փորագրուած այսպէս. «Ի Ես Ներ- սէս ապահարպտ զ[արիկ Էրիկ]իայ եւ Աշտուհեաց Դեր լինել լինելից յանուն քր[ո]յ Աստուածանի ի քրեկեանութեանն էն» եւ Հոռւանայ տառնայ ինչ. եւ Հոռայ (Հրահատայ) քրդայ մերս ի, Իսկ ասոր գիրը՝ չափելով քեդաների նմանահանու- թեանն՝ բաւական կը շեղի Երուսաղեմայ դամ- բարանաց գրէն: Հոս տիրող ձեւն է Վիսագիր երկվագրի իւր ամէն մասանց բոլորաձեւու- թեամբն եւ ճարտար փորագրիչ մը կ'ենթա- դրէ. գրեթէ ոչինչ որ միջնոյն ձեւերուն մեր- ձաւոր երեւայ: Ընդհանրապէս շատ տառեր ինքնուրոյն ձեւ մ'ունին. օրինակի համար՝ «Հ» տառերը պարզապէս Ը ձեւն ունի՝ «Ա»- րունեաց» բառին մէջ, որիչ տեղը «լինեցի» «Հուշանայ» վերի անկիւնիկը փոքր գծիկ մ'ալ ունի: Մտադրութեան արժանի է «գեկեդե- ցի» բառը. «Ձ» տառը ձուաձեւ բոլորակ մըն է վարի եղբրք կէս-աղեղէ մը շոշափուած. «Վ» տառն առաջին սիւնը միջնէ վար կը հասնի, իսկ երկրորդը փոքր գծիկ մըն է առ ի շեղ. «Ղ» տառն ամէնն անյաջող ձեւով է, նմանութիւն մը բերելու համար գրեթէ ճիշդ 2 թուականին պէս. իսկ «Յ», միայն հոս իւր բուն ձեւը պա- հած է, արձանագրութեան միւս ամէն բառե- րուն մէջ որեւէ տարբերութիւն չունի՝ «Յ» տա- րէն եւ ընդհանրապէս ճիշդ 3 թուականին ձեւով. «Ի» տառն ամէն տեղ Ի ձեւն ունի, ուստի Անցման գրի ձեւով. «Ինձ» բառին մէջ՝ «ձ» տառը 2 ձեւն ունի: Բայց կրնանք այս ամէն մանրամասնութեանց մէջ ոչ-հայագեւո գծա- գրչին վստահիլ բոլորովին, որ արդէն քանի մը տեղ յայտնապէս տեսլ օրինակած են, այսպէս «բարեխառութեան» իմայն են: — Աչքի կը դարնէ որ արդէն այս կանուխ ժամանակ կը գործածուին «փակագիրը». այսպէս «Ներսէս» անուան «Ն» տառերը. դարձեալ պատուով է «Աստուած» բառը:

Եթէ չենք խառնիր, Ի դարու արձանա- գրութեանց գիրը համարելու ենք իւր ամէն ա- ռանձնայատկութեամբն ու անտովը ձեւովն իրելու այն գիրն, որ դարերով գործածուած է Արձանագրութեանց մէջ. եթէ ոչ բացառապէս եւ ամէն տեղ, Գոնէ յեականս նշոյալութեամբ բազմաթիւ ուրիշ յիշատակարանաց մէջ, Գոնէ նշոյալեւ գիր մը կը ցուցնեն շատ արձանագիրք, որոնց նմանագրութիւնք առջեւինս ունինք: Նոյն գրով կը տեսնեք մանրամասնութիւնք, չհա- շուելով՝ ինչպէս հոս Ի դարու Ներսէսի արձա-

1 Պալեան եւն, էջ 303 չորս տող, որոնք կը զանա- զանուին մեր դրածին մէջ ալ գծիկներով:

2 Ստոր մասին եւ նմանաձեւ. գծագրութիւնը տես 4. Ղ. Ալեքանի «Արարատ», էջ 139:

